Şakir ALBALIYEV

“ÀÊÃÀ”, “ÀÁÁÀ”, “ÄßÄß”, “ËßËß”, “ÁÀÁÀ” ÑÞÇËßÐÈÍÈÍ Ì ß'ÍÀ ×ÀËÀÐËÀÐÛ

75 éàøëû àüñàãàë êèøè îëàí Ïÿíàù Ñîôóëóéà þâëàäëàðû “àááà” äåéÿ ìö-ðàúèÿò åäèðëÿð. Úÿáðàéûëûí Ñîôóëó êÿíäèíäÿ éàøàìûø âÿ äöíéàñûíû åëÿ î êÿíääÿ äÿ 1993-úö èëäÿ äÿéèø ìèø Ùàúû Ìèñèðõàí îüëó Ëÿòèô êèøèéÿ äÿ þâ-ëàäëàðû “àããà” – äåéÿ ìöðàúèÿò åäèðäèëÿð. Áèç Úÿáðàéûë ðàéîíóíäàí ãà÷-ãûí äöøöá Ñààòëû ðàéîíóíóí Àçàäêÿíä êÿíäèíäÿ ìÿñêóíëàøàíäà áó êÿíä-äÿ éàøàéàí Ñåéèä Èêðàì Àüàúÿôÿð îüëó Ñààûãîâà äà éåðëè ñàêèíëÿðèí – ìóüàíëûëàðûí “àããà” – äåéÿ ìöðàúèÿò åòäèêëÿðèíèí øàùèäè îëäóì. Ñîíðàëàð èñÿ Ìóüàí áþëýÿñèíèí úàìààòû èëÿ òàíûøëûüûì àðòäûãúà áó ùÿíäÿâÿðèí ÿùà-ëèñèíèí ñåéèä òàéôàñûíà “àããà” äåìÿëÿðèíè þéðÿíäèì. ßâÿëëÿð ÷àøûá ãàë-ìûøäûì. Áèçëÿðäÿ àüûð ñåéèäëÿðÿ – ×ÿëÿáèëÿðÿ éàøûíäàí àñûëû îëìàéàðàã, “áàáà” – äåéÿ ìöðàúèÿò åäÿðäèê (ãàäûí ñåéèäëÿðÿñÿ “àíà” âÿ éà “íÿíÿ” äåéÿðäèê). Áÿñ Ìóüàíäà íèéÿ “àããà” äåéèðëÿð? Àòàìûí ÿìèñè îüëó îëàí Ùàúû Ìèñèðõàí îüëó Ëÿòèô êèøèéÿ þâëàäëàðûíûí “àããà” – äåéÿ ìöðàúèÿò åò-ìÿëÿðèíè õàòûðëàäûì, ÷îõ äöøöíöá-äàøûíäûì, ìöãàéèñÿëÿð – ïàðàëåëëÿð àïàðäûì. Ñþçëÿðèí êþêöíäÿ – ìÿíøÿéèíäÿ äàéàíàí ãÿäèì, îðèæèíàë ìÿ'íà ãàòëàðûíû àðààäûì, åë ìè-ôÿëñÿôè öìóìèëÿøäèðìÿëÿðè ìöÿééÿíëÿøäèðäèì. Ýö-ëàááà àäûíû äà éóõàðûäà ñþéëÿäèéèì “àááà” ìöðàúèÿòè èëÿ åéíè úÿðýÿéÿ ãîø-äóì: Àááà – Ýöëàááà.

Ýöë – òÿðàâÿòëèê ìÿ’íàñûíû, òÿìèçëèê, ñàôëûã, ïàêëûã ìÿ’íà ÷àëàðëàðûíû åùòèâà åäèð âÿ èíñàí àäûíäà, õöñóñÿí äÿ ñåéèä àäûíäà áó “ýöë” åïèòåòèíèí îëìàñû òÿáèèäèð. Áÿñ “àááà” ñþçö? Àááà ñþçöíö äÿ òàïäûì: Àááà – áàáà. Áàáà ñþçöíöí òÿðêèáèíäÿ ñÿñäÿéèøìÿ ïðîñåñè ýåòìèøäèð: àá+áà, éÿ’íè áà+áà. Äåìÿê, àááà ñþçö áàáà ñþçöíöí ôîíåòèê äÿéèøêÿíëèêëÿ áó ýöí èø-ëÿíÿí øÿêèëëÿðèíäÿí áèðèäèð.

Äåìÿê, àòàéà ìöðàúèÿòëÿ ñþéëÿíÿí àááà ñþçö (åëÿúÿ äÿ ñåéèäÿ, éàõóä àüñàããàëà äåéèëÿí àááà ñþçö) áàáà ìÿ’íàñûíäà èøëÿäèëÿí âÿ éöêñÿêëèê, óúà-ëûã – áàáàëûã ìÿ’íàñûíû âåðÿí áèð ñþç - èôàäÿ èìèø. Àòàéà áàáà êèìè ìöðàúè-ÿò åäèë ìÿñè òÿáèèäèð – àì ìà èñòèñíà ùàëëàðäà! ×öíêè ùÿð àòàéà áàáà äåìèð-ëÿð. Áóðàäà äà ôÿëñÿôè áèð èíúÿëèê ñåçèë ìÿêäÿäèð. Áó áàðÿäÿ áèð àç ñîíðà.

Èíäè èñÿ àããà ñþçöíöí ìÿ'íà ÷àëàðëàðûíà äèããÿò éåòèðÿê. Àããà ñþçö “àüà” ñþçöíÿ äÿ óéüóí ýÿëèð. Ëàêèí áó àããà ñþçö äÿ àããà – ãàãà, ãàüà ñþçöíöí ôîíåòèê äÿéèøèêëèéÿ óüðàìûø ôîðìàñûäûð. Þçáÿêëÿðäÿ “à” ñÿñè èí-úÿëÿøäèðèë ìèø øÿêèëäÿ “ÿ” ñÿñè èëÿ äåéèëÿðÿê “ÿêÿ” øÿêëèíäÿ èøëÿäèë ìÿêëÿ ãàðäàøà äåéèðëÿð. Áèçèì úàíëû äàíûøûüûìûçäà ãÿäèì äèë ôàêòû êèìè èøëÿíÿí “ôèëàíêÿñ ÿêÿ-áöêÿ àðâàäàûð” èôàäÿñè âàð êè, áóðàäàêû “ÿêÿ-áöêÿ” ñþçö äÿ

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

yekə – qoca, yaşlı, dünyagörmüş mə’nasına gəlir. Demək, əkəlik – yekəlik, qocalıq (özgə sözlə, nənəlik, babalıq) mə’nasını verir. Demək, qocalıq əslində babalıq, nənəlik deməkdir. “Qağa” müraciəti bu gün bizim canlı danışığımızda birisinə müraciət forması kimi də qalmışdır, eyni zamanda qardaşa da qağa deyirlər, hətta ataya da çox yerlərdə qağa deyirlər. Əmim Gülhüseynə uşaqları “qağa” deyirlər. Demək, abba sözü kimi aqqa sözü də ak+qa şəklində fonetik transformasiya yolu keçib: aq + qa, yə’ni qaqa (qa + qa, qa + ğa). Bu söz də, çox güman ki, qədim dil faktı olaraq çox-çox əvvəllərdə baba mə’nasını vermişdir. Ağa sözünün özü də hörmət əlaməti olaraq işlənən müraciətdir. Ağa sözünün leksik mə’nası isə yenə də böyük deməkdir. Bu söz qul sözünün antonimi kimi böyüklük – vəzifə sahibi, mal-əmlak yiyəsi olmağı bildirir.

Demək, Muğan bölgəsində seyidlərə müraciətlə işlənən akka – aqqa sözü də elə baba mə'nasını verməklə bizim Qarabağ camaatının, Zəngəzur əhalisinin seyidlərə – Çələbilərə dedikləri baba müraciəti ilə mahiyyətcə sinonimlik, eyniyyət təşkil edir. O ki qaldı ataya müraciətlə edilən abba, akka ifadələrinə, bu da elə əslində, hər ataya deyilməyən, istisna hallarda yüksəkliyi, ucalığı bir az da artırmaq mə’nasında işlənən baba sözüdür ki, bu söz də burada mahiyyətcə ata sözünün mə’na çərçivəsinə uyğun gəlir. Sofulu Çıraqəli kişiyə övladlarının ata əvəzinə “baba” demələri də bir həyati fakt olaraq baba sözünün burada ata mə'nasına endiyini göstərir.Yaxud da əksinə: ataya hörmət və ehtiramın babalıq səviyyəsinə–baba həddinə yüksəldiyini təsdiqləyir.

Baba olmaq, baba titulu daşımaq ucalıq (qocalıq) deməkdir. Bu, həm sözün leksik mə’nasında belədir, həm də rəmzi mə’nasında. Belə ki, birisinə baba deyilirsə, birisi el arasında yaşından asılı olmayaraq baba rütbəsi, titulu qazanırsa, yenə babalıq titulu el gözündə, cəmiyyətdə, həm də ailədə yüksəkliyi, ucalığı əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də el arasında seyidlərə verilən baba titulu, eləcə də onların eyni mə’na verən abba, akka adları ilə çağırılmaları xalqın öz seyidlərinə hörməti, onu yaşından asılı olmayaraq, babalıq tituluna ucaltması, onları ağsaqqal sayması deməkdir.

Bununla bağlı yenə həyati misallar çəkmək istərdim: türklər babaya dədə deyirlər. Bərdə rayonunda da babaya dədə deyirlər, yə’ni Azərbaycan dilində də dədə sözünün baba mə’nası verməsi faktı var və dədə-baba paralelliyi göz önündədir. Demək, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bu mə’nada ataya baba kimi müraciət olunması da, hardasa, bu qanunauyğunluqdan doğur. “Dədə Qorqud kitabı” dastanının adındakı dədə sözü də mahiyyətcə ata sözündən çox baba mə’nasını özündə ehtiva edir. Demək, dədə-baba paralelliyi, eləcə də, müəyyən məqamlarda, incə nüanslarda dədəyə–ataya baba deyilməsi variantı da təbiidir. Bu gün Azərbaycanda ataya dədə deyilən çoxlu ailələr var. Elə biz özümüz də ailədə ata-

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

ì ûçà "äÿäÿ"–äåéÿ ì öðàúèÿò åäèðèê. Úÿáðàéûëäà èñÿ àòà ìû "Ëÿëÿ ßëèô" êè-ìè òàíûéûðäûëàð. "Ëÿëÿ" îíà åë òÿðÿôèíäÿí âåðèëÿí òèòóë èäè. Äèÿÿð áèð ùÿéà-òè ìèñàë. Ìóüàí áþëÿÿñèíäÿ, ààÿòÿí, àòà ýÿíú èêÿí äöíéàñûíû äÿéèøÿíäÿ áþéóê ãàðääøà "ëÿëÿ" ñþçö èëÿ ìöðàúèÿò åäèðÿð. Ëÿëÿ – äÿäÿ (àòà) ää ìÿê-äèð. Ìóüàíää ÿêñÿð àèëÿëÿðäÿ àòàéà "ëÿëÿ" äåéèðëÿð. Çÿíÿçóð ìàùàëûíää éàøàéàí àçÿðáàéúàíëûëàðää ää àòàéà "ëÿëÿ" äåéèë ìÿñè ôàêòû âàð. Áåëÿ îë-äóãää éóõàðûää ýþñòÿðäèéè ìèç ÿêÿ (àããà) - áàáà ïàðàëåëëèéèíè "ÿêÿ" ôîð-ìàñûíää ãàðääøà ää äåéèë ìÿñè, àããà - ãàãà øÿêëèíäÿ ãàðääøà, åéíè çàìàí-ää àòàéà ää (ÿñëèíäÿ èñÿ áàáàéà ää) àèä åäèë ìÿñèíèí ìàùèééÿòè àøêàðà ÷û-õûð. Äå ìÿê, àòà ÿâÿçè îëàí áþéóê ãàðääøà "ëÿëÿ" äåéèëèá ìöðàúèÿò îëóí-ìàñû áÿ'çè ìÿãàìëàðà èøûã ñàëûð. Îíää ùÿìèí ëÿëÿ àäëàíàí øÿõñ ãàðääø âÿ áàúûëàðûíà ìöíàñèáÿòäÿ àòà ôóíêñèéàñû äàøûéàúàãñà, áàúû âÿ ãàðääøëàðûíûí þâëàäëàðûíûí òÿðÿôèíäÿí ëÿëÿ – áàáà ñÿâèééÿñèíÿ éöêñÿëÿúÿêäèð. Åëÿ áó ìÿãàìää ää ëÿëÿ ñþçöíöí ùÿéàòää ùÿì àòà ìÿ'íàñû, ùÿì äÿ áàáà ìÿ'íà-ñû âåð ìÿñèíèí áèð òè ìñàëû èëÿ ãàðøûëàø ìûø îëóðóã. Äå ìÿê, ëÿëÿ ñþçö äÿ ìöõ-òÿëèô ìÿãàìëàðää ùÿì àòà, ùÿì äÿ áàáà ìÿ'íàëàðûíû þçöíäÿ äàøûéà áèëèð. Îíó ää ÿëàâÿ åäÿðäèì êè, ÷îõ íàäèð ùàëëàðää áþéóê ãàðääøà äÿäÿ äÿ äå-éèðëÿð êè, áó äÿäÿ ìöðàúèÿòè ùÿð éåòÿíÿ äåéèë ìèð. Àíúàã þçöíö ìöäðèê àü-ñàããàë êèìè àïàðà áèëÿí ãàðääøà äÿäÿ äåéèëÿð. Áó ää "äÿäÿ" ñþçöíöí þç-öíöí àüûð ÷ÿêèñè îëäóüóíó ñöáóò åäèð. Ùÿòòà áóðääàí íÿòèúÿ ÷õûð êè, ÿñëèí-äÿ, äÿäÿ ñþçöíöí äàøûäûüû àüûð–ñàíáàëû ìÿ'íà éöêö äÿäÿ ñþçöíöí áàáà ñþçö èëÿ èëèøÿèñèíè, ñûõ ààüëûëûüûíû ýþñòÿðèð. Äå ìÿê, äÿäÿ ñþçö, ÿñëèíäÿ, áà-áà ñþçöíö – èêèãàò àòàëûã éöêöíöí ÷ÿêèñèíè þçöíäÿ äàøûéûð. Áàáà – àòàíûí àòàñû (èêèãàò àòàëûã) ôóíêñèéàñûíû éåðèíÿ éåòèðèð. Àòà ìöãÿääÿñäèð, àòàíûí àòàñû ää ìöãÿääÿñäèð– áàáà áó ìöãÿääÿñëèêëÿðè þçöíäÿ äàøûéàí àòðèáóòäóð.

Ñþç-ñÿíÿò àäà ìëàðûíûí, åë ì-öðôàí ÿùëèíèí áÿ'çÿí óëó áèð îçàíû, áþéóê áèð àêàää ìèêè– ÷îõ éöêñÿê ñÿâèééÿëè àèë ìè äÿäÿ àäëàíàûð ìàëàðûíää ää äÿ-äÿ ñþçöíöí áàáà êè ìè, óëó êè ìè áþéóê ìÿ'íà äàøûéûúûñû îë ìàñû èòàäÿ îëóíóð. "ßñëè âÿ Êÿðÿì" äàñòàíûíää Ëÿëÿ îáðàçûíûí ää ëÿëÿëèê ôóíêñèéà-ñûíû – áþéóê êè ìè éîëýþñòÿðÿ ìÿ ìèññèéàñûíû ääøû ìàñû ääéÿëèê–êþ ìÿ÷è îë-ìàã, àðõà äóð ìàã âÿçèôÿñèíè éåðèíÿ éåòèð ìÿñè"ëÿëÿ" ñþçöíöí ýþòöðäöéö àüûð ìÿ'íà éöêö èëÿ áàüëûäûð. Áèð âàõòëàð Ëÿëÿ òÿðáèéÿåèúè, ìöÿëëè ì, äàéÿ âÿçèôÿñèíè èúðà åäèð ìèø.

Áàáà àäûíà ùþð ìÿò ÿëà ìÿòè îëàðàã âÿ þâëàäëàðûíû ýÿëÿúÿêäÿ áàáà êè-ìè ìöäðèê îëìàñûíû àðçó åäÿðÿê õàëãûìûç áàáà ñþçöíÿ áàüëû àäëàð éàðàòìûøäûð: Áàáà, Áàááàø, Áàáàÿê.

Íÿòèúÿ îëàðàã, áèç áóðàäà áàáà-áàáà, àããà-áàáà, ëÿëÿ-áàáà, äÿäÿ-áàáà ïàðàëåëëèêëÿðèíè ýþòöðèêèíè ýþðäöê. Áàáà ñþçöíöí ÷ÿêèëè àüûð ìÿ'íà éö-êöíöí âÿ áóíäàí èðÿëè ýÿëÿí ìöÿääÿñëèê ìèññèéàëàðûíûí øàùèäè îëäóã. Ñîíí ñþç îëàðàã ÿëàâÿ åäè ì êè, åë àðàñûíää éàøûíäàí àñûëû îëìàéàðàã áàáà-ëûã ìÿòÿáñèíÿ éåòèø ìÿê ö÷öí àãèëëèê – ìöäðèêëèê, Ùàòÿì-Òàè êèìè áþ-

éöê ñÿõàâÿòëèèèê, ãÿùðÿ ì àíëûã, åë òÿÿññöáö, õàëã ãåéðÿòè éîëóíäà ì èñèëñèç ôÿäàêàðëûã ýþñòÿð ì ÿê, áó ãÿùðÿ ì àíëûüûí ñîí ùÿääè îëàí øÿùèäëèê çèðâÿñè ôÿòù åò ì ÿê, ÿñë ñåéèä êè ì è õàëãûíûí äÿðäëÿðèíÿ ÿëàú åò ì ÿê, ùÿãèãè àüñàã-ãàëëûã íö ì àéèø åòäèð ì ÿê ëàçû ì äûð. Ëàêèí áó úöð êåéôèééÿòëÿðÿ ñàùèá îë-ì àã èñÿ ùÿð êèøèíèí éîõ, ÿð êèøèëÿðèí èøèäèð. ßð êèøèëÿðè èñÿ çà ì àí íàäèð ùàë-ëàðäà éåòèøäèðèð.

Summary

THE MEANING FEATURES OF THE WORDS "AQUA", "ABBA", "DEDE", "LELE", "BABA"

The article speaks about the linguo-stylistically semantics of the language units as "Aqua", "Abba", "Dede", "Lele", "Baba" kept using in the regions of Azerbaiyan ethnical culture. The author forwards the modern using level of these names having had the [redacted] *torically dealing with title, nickname, position enter nowadays the daily used lexis and gain functionality dealing with moral sphere.*

Резюме

Øàêèð ÀËÁÀËÛÅÂ

СМЫСЛОВЫЕ ОТТЕНКИ СЛОВ "АКГА", "АББА", "ДЕДЕ", "ЛЕЛЕ", "БАБА"

Â ñòàòüå ãîâîðèòñÿ î ëèíãâèñòè÷åñêîé ñåìàíòèêå ñëîâ "Àêãà", "Àááà", "Äåäå", "Ëåëå", "Áàáà", ñîõðàíèâøèõñÿ â ðàçëè÷íûõ ðåãèîíàõ àçåðáàéäæàíñêîé ýòíè÷åñêîé êóëüòóðû. Àâòîð îáðàùàåò âíèìàíèå íà ñîâðåìåííîå óïîòðåáëåíèå ýòèõ èìåí, îáëàäàâøèõ îñîáîé èñòîðè÷åñêîé ôóíêöèîíàëüíîñòüþ â èñòîðèè àçåðáàéäæàíñêîé êóëüòóðû. Âûÿñíÿåòñÿ, ÷òî ñëîâà, èñòîðè÷åñêè ñâÿçàííûå ñ òèòóëàìè, ïðîçâèùàìè, äîëæíîñòÿìè, íà ñîâðåìåííîì ýòàïå óòâåðäèëèñü â áûòîâîé ëåêñèêå è ïðèîáðåëè ôóíêöèîíàëüíîñòü, ñâÿçàííóþ ñî ñôåðîé íðàâñòâåííîñòè.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com